

SZABÓ GÁBOR

Elméletek és ideák keresztüzében

(Amartya Kumar Sen: *The Idea of Justice*, Harvard University Press & London: Allen Lane, 2009, 496 o.)

„Hogyan ismernénk fel egy tökéletesen igazságos társadalmat?” Bár e kérdés kétségtelenül gyakorlatiatlan, elméletalkotók sora próbálta már feltárni a tökéletes igazság és az ennek megfelelően felépülő igazságos társadalom felépítésének titkait. A filozófusok világán kívül pedig, legalább egyszer, mindenki elábrándozott már azon, hogy milyen lenne egy tökéletes társadalomban élni. A társadalomtudósok talán egynél többször is.

„Hogyan ismernénk fel egy tökéletesen igazságos társadalmat?” Felismernénk-e a tökéletességét, ha benne élnénk? Hogyan építenénk fel ezt az ideális társadalmat, és milyen messze van a jelen valóságunk ettől az állapottól? A társadalmi intézmények igazságossága Rawls klasszikus műve, *Az igazságosság elmélete* 1971-es megjelenése óta a kérdéskör megkerülhetetlen problémája. Az igazságosság Rawlsnál a társadalmi intézmények és rendszerek legfőbb értéke, éppúgy, mint a tudomány számára a bizonyított, tudományos igazság. A liberális politikai filozófia eme alpművére egyértelműen utaló legújabb művében Amartya Sen elegánsan haladja meg elődeit. A *The Idea of Justice* a társadalmi igazságosságról szóló régi vita legfrissebb szereplője.

Sen mint a jóléti közgazdaságtan, a társadalmi választás elmélete és a politikai filozófia kiváló gondolkodója, művében tökéletesen új, de nem előzmények nélküli alapokra helyezi az igazságosság ideájának vizsgálatát. Rawlst gyakorlattól elvonatkoztatott „transzcendentális institutionalistaként” jeleníti meg, aki elméletében a tökéleteset, az idealist keresi. Sen szerint azonban gondolkodásunk fókuszába nem a társadalmi rendszerek működését, hanem az emberek által élt életet kell helyeznünk. A szerző számára ebben a kettéválasztásban – és a műben gazdagon megjelenítve, más kérdésekben is – nagy segítséget nyújt a klasszikus indai filozófia. Már a mű elején beavatja az olvasót a *niti* és a *nyaya*, az igazságosság két eltérő indai felfogása közti különbségbe. A *niti* az igazságosság szigorú szervezeti és viselkedési szabályait takarja, míg a *nyaya* azt az igazságosságot jeleníti meg, ahogy a szabályok az egyes emberek életére hatnak. Természetesen Sen ez utóbbi vizsgálat mellett teszi le voksát.

Sen a vizsgálat módszereiben is megkülönböztetést tesz Rawlstól. Az institutionalizmussal szemben komparatív módszert ajánl, így megóvva közönségét attól, hogy túlságosan elvont, gyakorlatiatlan elméleti fejtegetésekkel vesződjön. Az ajánlás szerint konkrét szituációk, lehetséges kimenetek összehasonlítását érdemes elvégezni az alapján, hogy melyik igazságosabb. Összehasonlíthatjuk tehát például egy kormányzati szándékot megvalósító, több lehetséges intézkedés kimeneteit: X kimenet

igazságosabb lehet mint Y, és Y kimenet is még mindig igazságosabb lehet, mint Z. Sen azonban nem ajánlja fel e relációk esetében a tranzitivitás lehetőségét: nem mondhatjuk ki, hogy a fenti viszonyrendszer alapján X kimenet szükségképpen igazságosabb Z kimenetnél is, ha ezt különben nem vizsgáltuk meg.

Miként lehetséges ez? A komparatív módszer szerint nem szükséges – és nem is létezhet – egy mindenre alkalmazható elmélet, egy általános zsinórmérték, amelyhez mérten bármilyen szituáció igazságossága megítélhető. A mű ezt egy kiváló és klasszikus példával illusztrálja: Adott három gyerek és egy furulya. Mindhárman maguknak követelik a furulyát. Vajon milyen elvek alapján oldható meg az igazságos elosztása ennek az egy jószágnak? Az első gyerek azért követeli magának, mert hármuk közül egyedül ő tud játszani rajta, vagyis a legjobban az ő hasznossága növekedne. Így, ha ezt a rendezőelvet követjük, neki kell adnunk. A második gyerek azért követeli magának, mert a többiekkel ellentétben neki nincs más játéka. Ha az egalitáriánus álláspontra helyezkedünk, a furulya őt illeti. A harmadik pedig azért követeli a játékot, mert ő készítette. Libertariánusként tehát neki kell adnunk – pontosabban nála kell hagynunk – a furulyát.

Látható, hogy egy ilyen egyszerű probléma sem oldható fel egyetlen, minden kétséget kizáróan igazságos módon, mivel minden döntési elvet követve más kimenetre jutunk. Sen ezzel a példával is bizonyítja: az igazságosság nem egydimenziós fogalom. Márpedig – érvel a szerző – a gyakorlatban a kimenetek több szempontú összehasonlítására nagyobb szükség van, mint egy elvont, ideális igazságosság-állapot leírására. Éppen ezért az igazságosság elmélete praktikus okfejtések alapját képezheti a későbbiekben: útmutatás ahhoz, hogy az igazság jobban érvényre jusson az igazságtalansággal szemben. A munka nagyobb része így a tökéletes állapotot leíró elméletalkotás helyett a lefektetett elveket az egyes konkrét problémákra, döntési helyzetekre alkalmazókra marad. Sen komparatív módszere szerint ugyanis a társadalmi döntések nem alárendeltek az igazságosság-elveknek, hanem éppen rajtuk keresztül érhető meg igazán maga az igazságosság. Sen nagy érdeme, hogy művében kitekint a nyugati világ demokráciáinak világából és ráirányítja a figyelmet a fejlődő világ – elsősorban Ázsia – demokratikus hagyományaira és problémáira.

A *The Idea of Justice* azonban nem csak Rawls klasszikusával állítható párba, hanem a politikai közgazdaságtan régi vitájának is résztvevőjévé vált. Sen *Az igazságosság elméletében* nem a logikai levezetés hiányosságait kereste, hanem az alapokat kérdőjelezte meg. Ebben persze nemcsak az indiai klasszikus filozófusok, hanem az európai felvilágosodás és az újkor klasszikus gondolkodói is segítségére voltak. Mindenekelőtt Marx életművének korai filozófiai művei és Adam Smith – még ha nem is úgy, ahogyan Adam Smith leginkább ismert. *A nemzetek gazdagsága* klasszikussal szemben Sen a félig elfedett *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című munkához nyúlt vissza – vallva, hogy Smith csak ezen művében lefektetett morálfilozófiai elveinek ismeretében értelmezhető. Nem véletlen, hogy *Az erkölcsi érzelmek elméletének* 2009-es kiadásához Sen írt bevezetést.

Sen mindezzel saját munkáit valószínűleg végérvényesen beépítette a társadalmi igazságosságról szóló, régi vitába. A vita régi sze-

RECENZIO

replói is ekképpen viszonyulnak a *The Idea of Justice*-hoz. A megrögzött rawlsianusok védelmükbe veszik klasszikusukat, Hayek és Nozick követői pedig széttárják kezüket: a társadalmi igazságosság fogalma számukra továbbra is értelmezhetetlen. Sen azonban nem Rawls: tudatában van annak, hogy nem az elméleti álláspontok vitájában kell áttörést elérni, hanem szempontjainak a gyakorlati döntéshozatalban kell a lehető legnagyobb mértékben érvényesülnie.

A szerző természetesen nem először siet – a politikai közgazdaságtan hőseként – a világ politikai döntéshozóinak segítségére. Vádolván a világot, hogy túlságosan előtérbe helyezik a termelékenység, a GDP és a vásárlóerő vizsgálatát, kollégáival Sen új mérési eszközt alkotott. A mérőszám arra hivatott, hogy a közpolitikák hatásait az emberi képességekre nézve megfoghatóvá tegye. A módszer nem elveti, hanem magába olvasztja a rivális mérési eszközöket, és beágyazza ezeket a társadalmak életszínvonalát összetetten kifejező mérőszámba – a Human Development Index-be. A HDI kifejezi a hosszú és egészséges élet reményét, a tudást és az életszínvonalat – ekképpen használja az ENSZ is.

Sen legújabb műve összességében a szerző életművének gyűjteménye, de politikai programadásával jóval több is annál. A közgazdaságtan Teréz anyája – ahogy sokan emlegetik – életművével nagyban hozzájárult az éhínség, a szegénység és nemek közti egyenlőtlenség jobb megértéséhez és a jóléti közgazdaságtan fejlődéséhez. Ez utóbbi érdemeiért vette át 1998-ban a közgazdasági Nobel-díjat. Jelentősen hatott gondolataira a hárommillió emberéletet követelő 1943-as bengáli éhínség, amelyet gyermekként élt meg. Később bemutatta, hogy az éhínségek nem kizárólag a szegénységből és az élelmiszer hiányából, hanem az élelem rossz elosztási mechanizmusából fakadnak. Többek közt ebből vezeti le a pozitív szabadság megerősítésének elvét, amely jelen művében is visszaköszön. A bengáli éhezők negatív szabadsága nem sérült, mivel nem tiltott számukra az élelmiszer megvásárlása. A pozitív szabadságukban viszont az elosztási rendszer korlátozta őket: valójában nem tudtak élni cselekvési lehetőségeikkel – nem tudtak élelmet venni, így éheztek.

A mára klasszikussá vált „capability approach” érhető utol ebben a Sen által több művében is idézett példában. Sem ez a példa, sem a képességelvű megközelítés nem lehet ismeretlen a magyar olvasók számára: *A fejlődés mint szabadság* című kötet mellett itt, az *Esély* lapjain is több meghatározó cikke került közlésre a szerzőnek. Mindezekben kifejti: az emberi nélkülözés nem csak az erőforrásokhoz való hozzáférés hiánya, nem is a pozitív szabadságok csorbulása, és jóval több, mint az egyéni hasznosságok alacsony szintje. A képességek hiánya mindez egyszerre és több is ennél Sen szerint. A képességek hiánya attól a lehetőségtől való megfosztottság, hogy az emberek saját maguk döntsenek arról, ahogy életüket élni és céljaikat elérni akarják. Ezt a képességet csorbíthatja az elnyomás, a szegénység és sok más – mindaz, amely Sen fogalmai szerint igazságtalanságok okozója. Minderre vonatkozó gondolait a *The Idea of Justice* 3. részében ismét összefoglalja.

Mert végtére is hogyan ragadható meg Sen szerint esetében az igazságosság? Az igazság mindig egyenlőség is – a szerző felfogásában a szabadság egyenlősége. Szabadság abban, hogy az emberek az adottságaikat leginkább kiteljesítve élhessék életüket. Sen rendszere ugyanakkor

nem az igazságosság érvényesítésénél ragadja meg a problémát, hanem az igazságtalanságok csökkentésére koncentrál. Az igazságtalanságokat nemcsak jobban érzékeljük, de jobban meg is tudjuk fogalmazni. Az igazságosság így végül nem más, mint az igazságtalanság hiánya. Mivel az igazságtalanság sokkal plasztikusabb és jobban megragadható, érdemes a gyakorlati döntéshozatalban ezt a szempontot érvényesíteni. A *The Idea of Justice* ugyanis nem kíván kizárólag tudományos viták tárgya lenni, hanem a gyakorlati közösségi döntéshozatalhoz szeretne hozzájárulni.

Kiterjeszteni az emberek képességét és lehetőségeit, hogy magasabb szintű életet élhessenek – ez Sen politikai programjának lényege, amely jelen művében is visszaköszön. A *The Idea of Justice* helyet követel magának könyvespolcunkon, közvetlenül Rawls *Az igazságosság elmélete* és Nozick *Anarchia, állam, utópia* művei mellett. Legalább képzeletben tegyük fel méltó helyére.